

Леонова А.О.

СИРОВИННА БАЗА КІСТЯНОЇ ІНДУСТРІЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА II

У статті порушується питання виробництва знарядь із кістки та рогу на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка II. Дається опис сировинної бази – рогових штанг північного оленя. Наводяться дані кількісного та морфологічного аналізу фрагментів рогу, а також визначається ступінь утилізації та планіграфічний розподіл досліджуваного матеріалу.

Знахідки кістяних артефактів зі слідами цілеспрямованої діяльності нерідко присутні на пам'ятках муст'є та ашелю. Але масове використання кістки у якості виробничого матеріалу в господарській та культурній життєдіяльності стародавніх спільнот починається тільки в пізньому палеоліті. Вироби з кістки цього часу є вже повноцінним археологічним джерелом.

На жаль, у зв'язку з різними тафономічними особливостями і поганою збереженістю фауністичного матеріалу, ми не завжди маємо змогу належно оцінити цей елемент матеріальної культури. У більшості випадків на пізньопалеолітичних поселеннях дослідник має справу передусім з кістяними предметами мисливського озброєння (наконечники списів, дротиків, стріл) та з крем'яними знаряддями, необхідними для полювання чи виготовлення кістяних або дерев'яних виробів, а також з інструментами для розбирання мисливської здобичі.

На сьогодні ми маємо вже значну кількість пам'яток, матеріали яких засвідчують досить високий рівень косторізної майстерності пізньопалеолітичного населення. Однак для степової зони півдня Східної Європи Анетівка II є одним із небагатьох поселень, у виробничій структурі якого вдалося зафіксувати таку кісткообробну індустрію. Археологічний матеріал отримано у ході багаторічних розкопок пам'ятки.

Поселення Анетівка II пов'язане з мисом 2-ї надзапальної тераси річки Бакшали на південно-західній околиці с. Анетівка Доманівського району Миколаївської області. Відкрите воно у 1978 р. Причорноморською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.Н.Станко.

Leonova A.O.

RAW MATERIALS FOR THE BONE INDUSTRY OF THE UPPER PALAEOLITHIC SITE OF ANETOVKA II

Колекція виробів із кістки велика й різноманітна. На жаль, до цього часу вона повністю не опрацьована і опублікована лише частково. Інформація про характер і склад мисливського інвентарю, а також знарядь праці з рогу північного оленя подається в монографії «Позднепалеолитическое поселение Анетовка II» (Станко и др. 1989) лише в загальних рисах. Матеріал було розподілено на мисливський інвентар (наконечники стріл, списів, гарпуни) та знаряддя праці (лощила, вістря, проколки, муфти тощо) (рис.1).

Один із співавторів зазначеної монографії, Г.В.Григор'єва, згадувала кістяний анетівський матеріал і в одній із пізніших своїх робіт, але тільки в межах досліджень, присвячених систематизації та узагальненню інформації про кістяну індустрію пізнього палеоліту. Аналізуючи вироби різнокультурних і різночасових у межах пізнього палеоліту пам'яток південного заходу Східної Європи, вона виділила кілька груп стоянок зі схожими типами кістяних виробів (Григор'єва 1989, с.59-61).

Зокрема, аналізуючи наконечники, Г.В.Григор'єва відзначає подібність цілої низки анетівських наконечників списів до виробів цього призначення з інших пам'яток. Так, виділяючи безпазовий тип наконечників, вона об'єднує в одну групу вироби «з обома загостреними кінцями» з Анетівки II, Косоуц і Молодівських стоянок і вироби «зі скошеною основою» з Анетівки II та Косоуц. Наступний тип – пазові наконечники, де анетівські вироби представлені в групі «чотирихпазових». Тут вони знаходять аналогії серед виробів Молодового V (3-й культурний шар). Так само автор відзначає відсутність в Анетівці II однопазових та двохпазових наконечників, які часто зустрічаються в Рашково VII, Амвросіївці,

Косоуцах, Молодівських стоянках, Кормань IV (5а культурний шар).

Як уже зазначалося, унікальність Анетівки II полягає не тільки в присутності серед її артефактів виробів із кістки – матеріалу, який так рідко зберігається на пам'ятках перегляціальних степів, але й у наявності на поселенні свідомств кістяного виробництва. Цей факт підтверджується не так наявністю готових виробів, як великою кількістю кістяного матеріалу – сировинної бази для майстрів-косторізів. Ці артефакти становлять важливу складову кістяної індустрії пам'ятки.

Отже, у дослідженні колись функціонуючої на пам'ятці індустрії, пов'язаної з обробкою кістки, ми відштовхувалися саме від аналізу сировинної бази. У цьому контексті першочерговим завданням було вивчення такої групи артефактів, як «відходи виробництва» кістяної індустрії. Адже більшість дослідників, які звертаються до теми виробів із кістки, вивчають, як правило, готові вироби, рідко звертаючи увагу на відходи виробництва та утилізовані фрагменти сировини. А саме ця група артефактів дає можливість реконструювати різні стадії процесу виготовлення виробів. Аналіз розподілу цих фрагментів на пам'ятці може допомогти відтворенню структури поселення. Це визначається тим фактом, що готові вироби просторово розташовані в зонах, пов'язаних з їх використанням. Планіграфія ж утилізованих фрагментів та відходів виробництва фіксує ті зони на пам'ятці, які були або місцями роботи майстрів-косторізів, або місцем складування відходів для їх подальшого вторинного використання.

Сировинною основою для кістяної індустрії Анетівки II був ріг північного оленя *Rangifer tarandus* L. Майже всі артефакти анетівської колекції кістяних виробів виконані з цього матеріалу. Виняток становлять лише наконечник із метоподія коня (*Equus latipes* Grom.) та підвіска з зуба ведмедя (*Ursus* sp.) (Станко и др. 1989). Отже, використання у якості сировинного матеріалу кісток скелету різних тварин не було характерним для анетівських косторізів, попри те, що фауна поселення представлена 23 ссавцями, зокрема 5 видами копитних (Старкин 2001).

Основним об'єктом полювання для жителів Анетівки II був бізон (*Bison priscus deminutus* Grom.). Планіграфічна структура пам'ятки фіксує локальні зони розбирання туш бізонів, представлених великою кількістю кістяного

матеріалу (Станко 1989, с.216-218; Станко 1989, 54 с.). Втім, у кістяній індустрії цей матеріал не використовувався. Це, а також наявність на стоянці численних скинутих рогів північного оленя, свідчить про вузьку спрямованість у виборі сировинної основи.

Форма і структура рогу північного оленя ідеально підходить для обробки і виготовлення всіляких знарядь та інших виробів. Анатомічно ріг північного оленя це кістяне утворення, яке є продовженням апофізів лобових кісток черепа. Рогові штанги скидаються оленями щороку, проте період скидання рогів самцями і самками не збігається. Дорослі самці північного оленя скидають роги після закінчення гону, зазвичай у листопаді – грудні. Самки ж носять роги всю зиму і втрачають їх у травні – червні, у перші дні після отелення. У молодих оленят ріжки починають з'являтися приблизно на третьому тижні життя. До кінця вересня – жовтня вони очищаються від шкіри і мають вигляд прямих, трохи зігнутих спиць. Тільки через 4-5 років, щорічно ускладнюючись, роги досягають повного розвитку (Флеров 1952).

Ріг північного оленя не однорідний за будовою. Найбільш потовщений і монолітний біля основи, він, по мірі віддалення від стовбура, стає все більш пористим. Роги північного оленя великі і складні, з довгим головним стовбуром – штангою. В основі ріг має невеликий виступ – пасок, а на кінці – пласку вертикальну лопатку з короткими відростками. Від основи рогу відходить відросток першого рівня, так званий очний відросток. Трохи вище розташований другий, льодовий відросток. Він не завжди встигає сформуватися і може бути відсутнім на роговій штанзі. Відростки спрямовані вперед, перпендикулярно роговій штанзі, і зазвичай утворюють вертикально поставлену лопатку з невеликими відростками. Стовбур і відростки рогу північного оленя в перетині мають овальну форму. Лопатки з кінцевими відростками пласкі. Колір рогової штанги зазвичай білий або світло-коричневий, поверхня – гладка. Однак, в залежності від умов залягання рогу в культурному шарі, відтінки кольору і поверхня можуть змінюватися.

Північний олень вважається тайгово-тундровою твариною, однак його походження пов'язане з особливостями ландшафту, що носить характер відкритих степових просторів. Як вид північний олень сформувався на початку плейстоцену, в помірній смузі Північної Америки, де набув специфічних, адаптивних для

життя в арктичних умовах властивостей. Приблизно в цей же час він розселяється і в Західній Європі, а дещо пізніше – у Східній Європі та Азії (Белан 1983, с.20-26).

У господарсько-побутовій структурі пам'ятника виокремлюються такі складові кісткообробної індустрії, як сировина для виготовлення знарядь та власне самі вироби. Місця локалізації артефактів дозволили виділити робочі ділянки, пов'язані з процесом обробки рогу північного оленя та виготовленням виробів.

За даними палеозоолога А.В.Старкіна, північний олень *Rangifer tarandus L.*, представлений на Анетівці II головним чином скинутими роговими штангами різного ступеня збереженості, а також кількома рогами з фрагментами черепа. Наявні на поселенні й частини посткраніального скелета, які належали 8 особинам північного оленя (Старкин 2008, с. 54-70). Загалом на поселенні Анетівка II виявлено понад 800 фрагментів рогу північного оленя. Вони мають різну довжину і різний ступінь збереженості. Оскільки в процесі обробки колекції проводився ремонт рогів, на даний час їх кількість скоротилася до 638.

Морфологічно ріг північного оленя поділяється на такі складові: 1) основа рогу – зона від «розетки» до відростка другого рівня, або льодового відростка (ця частина рога належить до так званої групи «пеньок»); 2) центральна частина рогової штанги; 3) кінцеві фрагменти рогу. Ця група включає в себе лопатки з кінцевими відростками, що завершують основний роговий стовбур і перший очний відросток (рис. 2).

Сировинна цінність складових частин рогу різна. Так, його основа могла слугувати матеріалом для виготовлення молоткоподібних виробів, широко відомих на пам'ятках палеоліту. Центральна частина рогової штанги була придатна для виготовлення практично будь-якого виробу – як із циклу мисливського озброєння, так і господарсько-побутової спрямованості. Кінцеві фрагменти рогу – найменш міцний матеріал. З них можна було виготовляти тільки якісь дрібні вироби.

У колекції Анетівки II наявні всі морфологічні частини рогу північного оленя. Це дає підстави стверджувати, що процес його обробки і всі етапи виготовлення кістяного інвентарю відбувалися в межах поселення. Кількісне співвідношення морфологічних частин рогу виглядає наступним чином.

Складові частини рогу		
	Кількість	Відсоток
Група «пеньок»	105 шт.	16%
Група «центральна частина рогової штанги»	362 шт.	57%
Група «кінцеві фрагменти»	171 шт.	27%
Разом ідентифіковано за групами	638шт.	100%

Відзначимо, що 195 фрагментів рогу з групи «центральна частина рогової штанги» – це дрібні, дуже спрацьовані уламки довжиною до 4 см, шириною до 2 см, часто невизначеної форми. За своїми метричними якостями ці фрагменти навряд чи могли розцінюватися майстрами-косторізами як потенційна сировина для виготовлення знарядь чи інших виробів. Скоріше за все ці дрібні частинки рогу є відходами виробництва, що несуть на собі сліди максимальної утилізації. Відзначимо, що в тих випадках, коли основа рогу не була відділена від стовбура рогової штанги, ми відносили ріг до групи «центральна частина».

Для визначення загальної кількості рогових штанг було враховано лише ті фрагменти, які мали основу рогу. Отже, можна з упевненістю говорити, що на пам'ятці було знайдено щонайменше 105 рогових штанг. Однак у дійсності кількість принесеного на поселення сировинного матеріалу мала була більшою.

У колекції наявні практично цілі рогові штанги і рогові штанги з відчленованими надочномковими відростками. Є також рогові штанги з пропилами та заготовки для вирізання одного, двох і більше наконечників. Таким чином, в археологічному матеріалі відбилися різні стадії виготовлення виробів (рис. 3, 4, 1, 2). Зафіксовані різні техніки підготовки рогової штанги до обробки – із збереженням чи відділенням основи рогу, або у який спосіб відділялися відростки. Різними були й прийоми, застосовані для відчленування основи рогу. У ряді випадків край зламу основи рогу має нерівний, «рваний» торець. Ми припускаємо, що це виходило випадково, в ході процесу вирізання та видовбування виробів, виконаних на центральній частині рогової штанги (рис.4, 1, 2, 6, 2, 13- 15). В інших випадках основа рогу акуратно відділялася від стовбура шляхом нанесення дрібних зустрічних ударів. У такий спосіб створювалося заглиблення, яке оперізувало

рогову штангу в обраному для зламу місці. Цей прийом фіксується найчастіше (рис.4, 3-5). Виявити якусь закономірність у виборі місця «запланованого зламу» на роговій штанзі не вдалося. Скоріше за все, місце відчленування основи рогу визначалося конфігурацією конкретної заготовки.

Ступінь утилізації фрагментів рогу різна. Деякі рогові штанги використані лише частково – значна частина їхньої поверхні не несе на собі слідів якоїсь підготовки для подальшого використання. Інші ж фрагменти максимально спрацьовані. Наявність на поселенні рогових штанг без слідів обробки свідчить про існування традиції заготівлі сировини і складування її «про запас».

Співвідношення ступеню утилізації складових частин рогу показав, що найбільш затребуваною виявилися основа і центральна частина рогу. Високий відсоток «додаткової утилізації» підтверджує їх сировинну цінність. Виходячи з цих особливостей матеріалу, доходимо висновку, що розподіл і співвідношення морфологічних частин рога на площі розкопу вказує на відповідну виробничу динаміку. Але поки-що автор не ставить за мету дати вичерпний аналіз планіграфічного розподілу фрагментів рога на території поселення. Це питання буде розглянуте в окремій статті. У даній роботі дається лише загальна характеристика просторового розміщення частин оленячого рогу на пам'ятці.

Примітною особливістю поселення Анетівка II В.М.Станко вважав наявність потужного скупчення кременю й фауни на східній ділянці і досить невисокий відсоток знахідок у «мікроскупченнях» західної ділянки (Станко 1993, с 4-8). Усього на західній ділянці розкопу було виділено 23 скупчень кременю й фауни. Виняток становить одне з них, представлене виключно крем'яними артефактами. Дані скупчення були вивчені та опубліковані В.М. Станко, О.В.Старкіним та Г.Є.Краснокутським (Станко и др. 1992, с.10-23).

Різна інтенсивність накопичення культурних залишків на двох ділянках – західній і східній – простежується для всіх груп артефактів. Не становлять винятку й фрагменти рогу північного оленя. Слід відмітити, що розглядаючи питання планіграфічного розміщення фрагментів рогу, ми аналізували всю товщу культурного шару, без поділу на умовні горизонти. По площі розкопу вони розподілені нерівномірно. Якщо на західній ділянці пам'ятки виявлено 85 фрагментів рогу, то на східній – 532 фрагменти. Принципово

різним є й просторовий розподіл артефактів у межах кожної з двох ділянок. На західній ділянці вони залягають невеликими чітко вираженими скупченнями, на східній – єдиною масивною плямою з невеликим розрідженням у північно-східному напрямку (рис.5). Якійсь закономірностей у вертикально-планіграфічному (мікрогоризонтальному) розподілі не виявлено.

Кожна локальна зона на західній ділянці поселення говорить про певну виробничу активність. У кожному з локальних скупчень, розташованих на певній віддалі одне від одного, присутні основи рогу і фрагменти центральної рогової штанги. Аналіз ступеню утилізації сировини показав переважання на західній ділянці фрагментів з високим ступенем обробки. Так, сліди інтенсивної обробки несе на собі 41 фрагмент, сліди мінімальної обробки – 29, решту становлять 15 дрібних фрагментів. Процес виготовлення зраряд із рогу включав обробку основи та центральної частини рогу. Це підтверджує їх схоже кількісне співвідношення. Морфологічні групи чітко помітні. Практично всі відріги відсічені від центральної рогової штанги (рис.6, 1, 2). Усе зазначене свідчить, що виробничий процес був пов'язаний з цією частиною поселення, що саме тут здійснювалися обробка рогу та виготовлення кістяного інвентарю.

Для східної ділянки поселення отримано зовсім інші дані. У структурі цієї зони не виділилося окремих скупчень фрагментів рогу. Кількісне співвідношення його морфологічних частин представлено відносно рівними частками: основа рогу – 23%, фрагменти центральної рогової штанги – 33%, кінцеві фрагменти – 44% (рис.6, 1, 3). На нашу думку, це говорить про складний і неоднозначний процес життєдіяльності на східній ділянці поселення. Можливо, виробничі специфіка цієї зони кілька разів змінювалася. Не виключено, що комплекс кістяної індустрії, який відноситься до цієї частини поселення, був тісно пов'язаний з іншими господарськими або культурно-сакральними сферами.

Одним із головних питань, яке постає в контексті здійсненого аналізу просторового розподілу фрагментів рогу північного є питання взаємозв'язку західної та східної ділянок поселення Анетівка II. На нашу думку, вони становлять єдиний комплекс кістяного виробництва. Але вичерпну відповідь на це питання ми, ймовірно, отримаємо, після проведення більш детального аналізу в цьому напрямі, який включатиме й дані щодо просторового розподілу інших груп артефактів.

ЛІТЕРАТУРА

- Белан Н.Г.* Позднеплейстоценовый северный олень Поднепровья // Вестник зоологии. – 1983. – №5. – С.20-26.
- Григорьева Г.В.* Костяные индустрии познепалеолитических памятников Юго-Запада Восточной Европы // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита (по материалам Восточной Европы и США): тезисы докладов советско-американского симпозиума / Ленинград, июль 1989 г. / АН СССР, Институт археологии. – Л.: Наука, 1989. – С.59-61.
- Станко В.Н.* О дискретном характере орудийного производства в ранней родовой общине // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К.: Наукова думка, 1989а. – С. 216-218.
- Станко В.Н.* Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите (по материалам поселения Анетовка2) // Первобытная археология. – К.; Наукова думка, 1989б. – 54 с.
- Станко В.Н.* К методике изучения микроструктур памятников палеолита // Древности Причерноморских стезей. – К.: Наукова думка, 1993. – С.4-8.
- Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н.* Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наукова думка, 1989. – 140 с.
- Станко В.Н., Краснокутський Г.С., Старкін О.В.* Деякі особливості структури поселень пізнього палеоліту (за матеріалами Анетівки II) // Археологія південного заходу України. – К.: Наукова думка, 1992. – С.10-23.
- Старкін А.В.* Позднеплейстоценовые териофауны степной зоны Юга Украины. – Автореф. дис... канд. биол. наук. – К., 2001. – 20 с.
- Старкін А.В.* Некоторые аспекты проблемы и методики изучения истории формирования позднеплейстоценовых териофаун // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. — К.: Корвін Пресс, 2008. – С.54-70
- Флеров К.К.* Кабарги и олени // Фауна СССР. Млекопитающие. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – Вып. 2. – 256 с.

Leonova A.O.**Raw materials for the bone industry of the upper palaeolithic site of Anetovka II**

Article discusses the manufacture of bone and antler tools on the Upper Paleolithic site of Anetovka II. Description of used raw materials - namely reindeer antler rods - is presented in the paper. Data concerning statistics and morphology of antler fragments are also presented and accompanied by the evaluation of degree of utilization and spatial distribution of the material under discussion

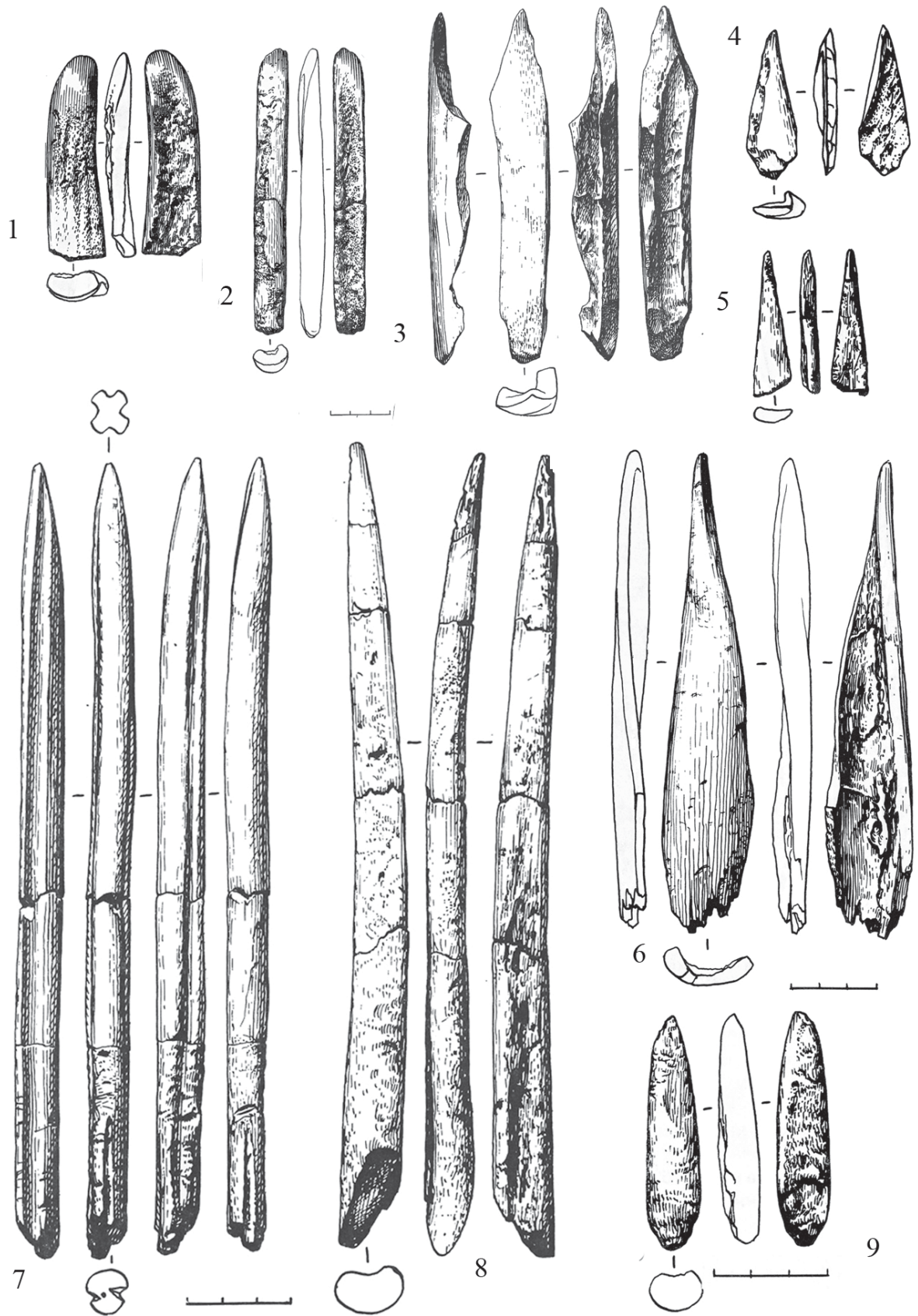
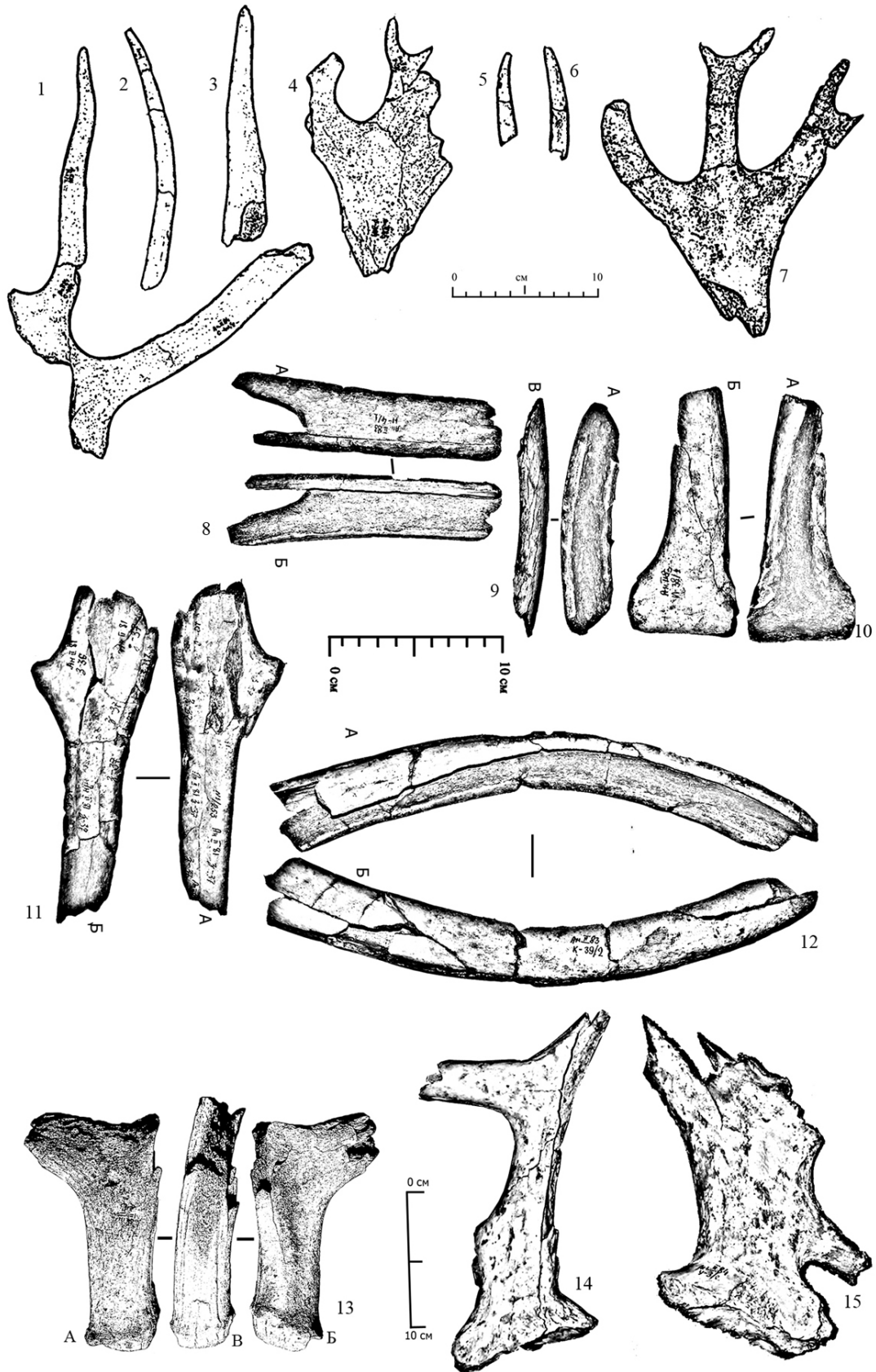
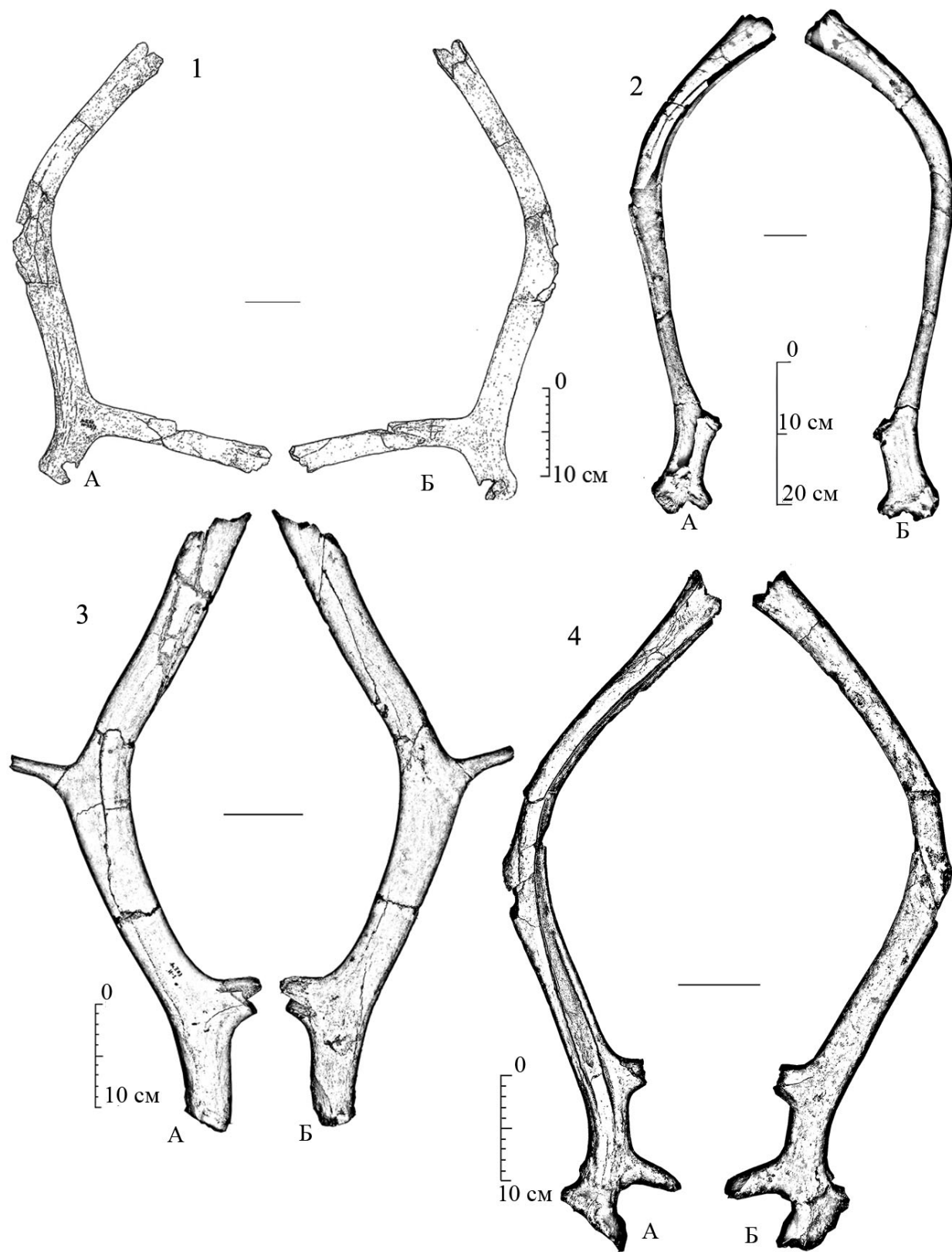

Рис.1. Кістяні вироби Анетівки II: 1-6 – знаряддя праці (1, 2 – лощила; 3 – проколки; 4, 5 – вістря); 7-9 – мисливський інвентар (9 – наконечник стріли, 7, 8 – наконечники списів).

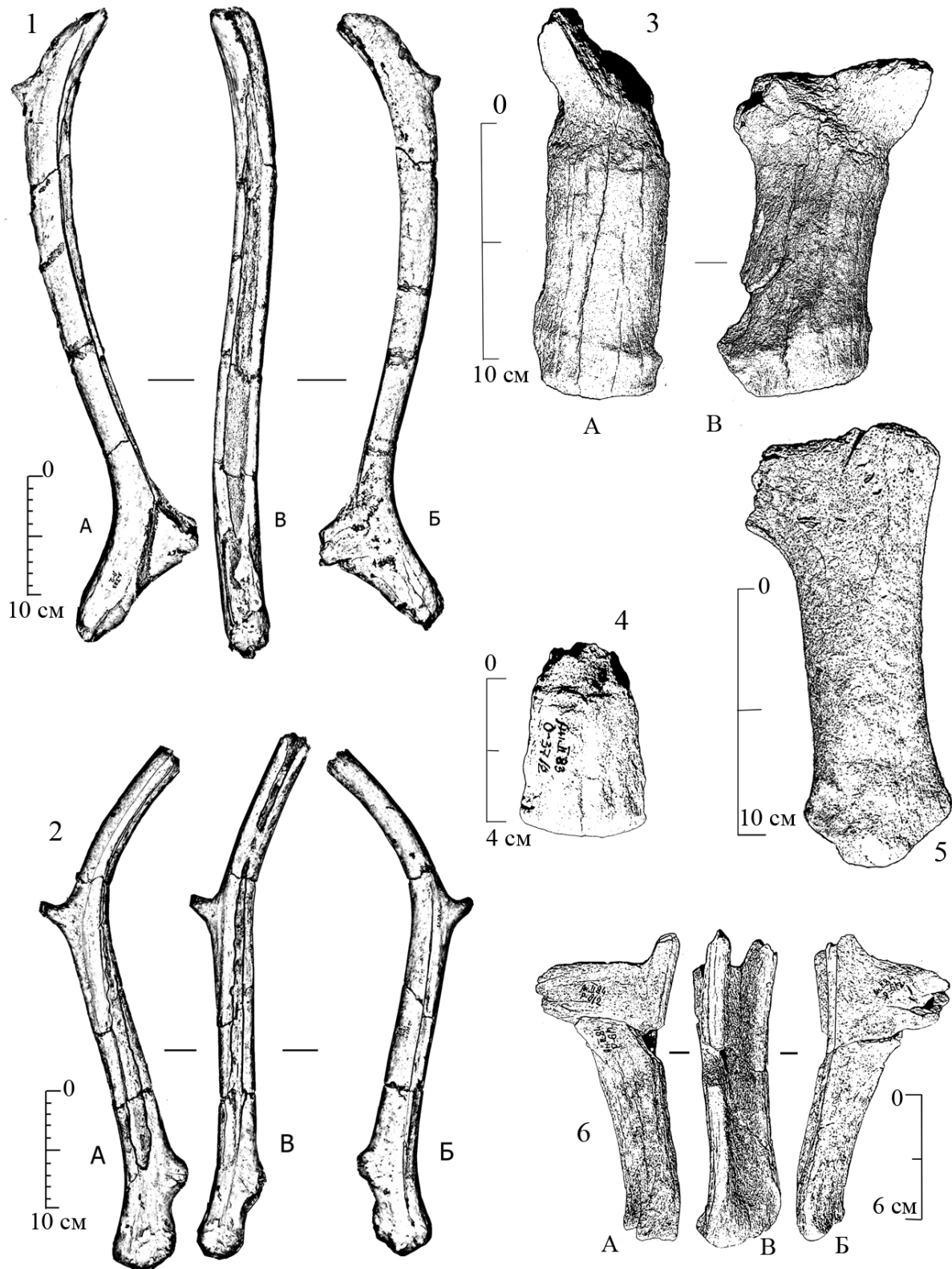
Рис.2. Морфологічні частини рогу північного оленя: 1-7 – кінцеві фрагменти рогу; 8-12 – центральна частина рогової штанги; 13-15 – основа рога («пенёк»).

Рис.3. Рогові штанги північного оленя: 1 – ціла рогова штанга; 2, 4 – рогові штанги з пропилами, заготовки для вирізки одного, двох і більше наконечників; 3 – рогова штанга з відчленованим надочнюмковим відростком (відросток 1-го порядку).

Рис.4. Техніка обробки та відділення фрагментів рогу: 1-2 – рогові штанги з пропилами, заготовки для вирізки одного та двох наконечників (зі збереженням основи рогу); 3-5 – основа рогу з оформленим заглибленням «запланований злам»; 6 – «випадково» відламана основа рогу.